

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه پیام نور
(مرکز تهران جنوب)
دانشکده علوم انسانی

پایان نامه
برای دریافت مدرک کارشناسی ارشد

رشته: الهیات
گرایش: فقه و مبانی حقوق

موضوع:

بررسی مبانی و ادله جایگاه ولایت
جائر در فقه اسلامی

استاد راهنما:

دکتر قاسم جعفری

استاد مشاور:

دکتر سید محمد صدری

دانشجو:

فاطمه ملکان

سال 92-93

پیشگفتار

اللهم صلّ على محمد و آله و ارزقني
صحةً في عبادةٍ و فراغاً في زهادةٍ و
علماً في إستعمال و ورعاً في اجمال.
(مكارم الاخلاق)

الإهداء

إلى المصلح الأكبر الذي سيملاً الأرض
قسطاً و عدلاً بعد ما ملئت ظلماً و
جوراً.

إليك ياسرّ الشريعة يا من بنورك
ينبج نور الايمان و تنطمس نار
الظلم و الطغيان.

و إلى من بذل جهداً و هداني إلى
الطريق الأرشد و أعانني و أصلح
أمرى ... أستاذي القدير

و إلى من تكفلني صغيرةً و تعهدني
كبيرةً و هجر راحته لأجل راحتي و
سعادتي ... أبي

ثمّ إلى زوجي العزيز الذي يساعِدني
في كلّ ما أحتاج إليه.

چکیده:

"الحمد لله الذي هدانا لهذا الذي كنا لو كنا أعمى أو ساهيا لآلنا
صراطه المستقيم و نور قلوبنا بالدين و الشكر لله
على ما أولانا به من عظيم النعم، و المنة لله على ما
حبانا به من خير الذي عمّ."

و بعد شكر می کنیم خداوند را به خاطر بعثت
انبیاء و ائمه در جامعه بشری و ارسال قانون و
دستور به همراه آنها که متکفل سعادت بشریت است.

"و لا تركزوا إلى الذين ظلموا فتمسكم النار" (سوره
هود- آیه 113)

و به کسانی که ستم کرده اند متمایل نشوید که آتش
(دوزخ) شما را فرا می گیرد.

این تحقیق با موضوع «بررسی مبانی و ادله جایگاه
ولایت جائر در فقه اسلامی» سعی دارد تا راهی روشن
در تبیین مساله تعامل با حاکم جائر را فرا روی
مسلمانان خصوصاً مسلمانان خارج از مرزهای ایران
اسلامی قرار دهد. چرا که در ایران امروز به لطف
خدا، حاکمیت در دست با کفایت ولی فقیه است و
ضرورت تعامل و همکاری علما با حاکمیت امری نیست
که نیاز به شرح و توضیح داشته باشد. اما در خارج
از مرزهای ایران اسلامی وضعیت به گونه دیگری است و
این سؤال به طور جدی مطرح است که طلاب و عالمان
دینی باید با حاکمان خود چگونه تعامل کنند و
همکاری آنان با حاکمیت هایی که همسو با الگوی
حکومتی اسلام نیستند، چه حکمی دارد.

با توجه به این که ماهیت این تحقیق، توصیفی-
تحلیلی می باشد برای جمع آوری اطلاعات مورد نیاز
از ابزار فیش برداری و نقل قول غیر مستقیم
استفاده شده است.

در نهایت به این نتیجه رسیدیم که از دیدگاه
امامیه، ولایت جائر جایز نیست مگر در موارد اضطرار
در صورتیکه اهل سنت ولایت جائر را جایز می دانند.

واژگان کلیدی:

حاکم جور- ولایت عامه فقیه- سلطان- حکومت- تقیه-
امر به معروف و نهی از منکر

فهرست مطالب

عنوان

صفحه

پیشگفتار

چکیده

1	فصل اول- کلیات	.....
2	مقدمه	.....
2	1-1- بخش اول: بازشناسی مفاهیم کلیدی	.....
8	1-2- بخش دوم: سیر تاریخی نظریه ولایت فقیه	.....
8	1-2-1- مرحله اول: دوره آغاز اجتهاد (از قدیمین تا محقق کرکی)	.....
8	1-2-2- مرحله دوم: دوره صفویه (از محقق کرکی تا محقق نراقی)	.....
12	1-2-3- مرحله سوم: دوره قاعده مندی نظریه (از محقق نراقی تا محقق نائینی)	.....
17	1-2-4- مرحله چهارم: دوره مشروطه (از محقق نائینی تا امام خمینی)	.....
21	1-2-5- مرحله پنجم: دوره درخشش ولایت فقیه در میدان عمل	.....
21	فصل دوم- بررسی مبانی و ادله جایگاه ولایت جائر در فقه سیاسی امامیه	.....
32	مقدمه	.....
33	1-2-1- بخش اول: جایگاه ولایت جائر در منابع فقه امامیه	.....
35	بررسی وجوب خروج علیه حاکم ظالم در کتاب و سنت روایات مربوط به وجوب امر به معروف و نهی از منکر	.....
42	روایت مربوط به تحریم کمک به حاکم ستمگر	.....
50	بررسی جایگاه ولایت جائر از منظر عقل	.....
54	ادعای اجماع قائلان به عدم حرمت	.....
55	مخالفت فقها با ادعای اجماع	.....
56	توجیه قائلان حرمت خروج چیست؟	.....
58	نقد توجیه:	.....
59	تأثیر منفی فتوای قائلان حرمت خروج	.....
63	1-2-2- بخش دوم: جایگاه ولایت جائر در غیبت صغرا	.....
67		.....

- 67..... شروع غیبت صغرا (۲۶۰ - ۳۲۹ هـ)
- 67..... بی‌توجهی به امر حکومت:
- 68..... نواب اربعه:
- 69... 2-3- بخش سوم: جایگاه ولایت جائر در غیبت کبری
- 69..... جایگاه علما در دوره غیبت:
- 70..... نظر علما درباره حکومت‌های موجود:
- 72... 2-4- بخش چهارم: تعامل یا عدم تعامل با حاکم جائر
- 72.....
- 72..... ادوار تعامل
- 72..... علت اختلاف موضع
- 77..... دلایل علمای مخالف با تعامل:
- 79..... مبانی تعامل
- 81..... آثار تعامل
- 81... 2-5- بخش پنجم: بررسی سیره سیاسی امام رضا (ع) در
- 85..... برخورد با حکومت جور
- 86..... سکوت و مدارا با خلافت عباسی:
- 86..... تلاش برای به دست گرفتن حکومت و قیام علیه دستگاه
- 88..... خلافت عباسی:
- 90..... اتخاذ مواضع هوشمندانه سیاسی
- 91..... ولایتعهدی
- 92..... امام رضا (ع) پس از ولایتعهدی
- 93..... نتایج ولایتعهدی
- فصل سوم- بررسی جایگاه ولایت جائر در فقه سیاسی**
- 96..... عامه**
- 97..... مقدمه
- 97... 3-1- بخش اول: سیر پیدایش این نظریه در فقه سیاسی
- 98..... اهل سنت
- 98... 3-2- بخش دوم: بررسی نظریه ولایت جائر در آرای
- 100..... فقهای اهل سنت
- 100... 3-3- بخش سوم: بررسی اطاعت از حاکم جائر در
- 101..... روایات اهل سنت
- 104..... مذمت و عقاب حاکم جائر در متون روایی اهل سنت
- 104..... دیدگاه علمای اهل سنت در تمجید از قیام امام
- 105..... حسین (ع) و تکفیر یزید:

3-4- بخش چهارم: آثار مترتب بر نظریه اطاعت از
 112 حاکم جائر.....
 112 ممنوعیت عزل حاکم جائر.....
 116 مشروعیت جهاد در رکاب حاکم جائر.....
 117 پرداخت زکات به حاکم جائر.....
 120 نتیجه‌گیری.....
 منابع و مأخذ

.....
 .....

111 .....

چکیده لاتین

.....
 .....

119 .....

فصل اول

کلیات

مقدمه :

الف) بیان مسأله
امروزه مسأله تعامل با حاکم جور مبتلی به بیشتر کشورهای مسلمان است. گرچه به لطف خداوند در کشورمان ایران، حاکمیت در دست با کفایت ولی فقیه است و ضرورت تعامل علما با حاکمیت امری نیست که نیاز به توضیح داشته باشد اما برای حل مسأله برادران مسلمانان در خارج از ایران، ضروری است تا مسأله تعامل با حاکم جائر تبیین گردد.

ب) سؤال های تحقیق

- نظر علمای شیعه در رابطه با ولایت جائر چیست؟
- آیا نظر علمای شیعه، استثنائاتی دارد؟
- نظر اهل سنت در رابطه با ولایت جائر چیست؟

ج) فرضیات تحقیق

- به نظر می رسد علمای شیعه، ولایت جائر را جایز نمی دانند.
- به نظر می رسد در بخش فوق، مواردی استثناء شده باشند مانند تقیه.
- به نظر می رسد اهل سنت، ولایت جائر را جایز بدانند.

د) پیشینه تحقیق

طبق اطلاعاتی که در این زمینه فراهم شد، به صورت پراکنده به موضوع ولایت جائر پرداخته شده اما به شکل حاضر، جایگاه ولایت جائر در حوزه فقه امامیه و اهل سنت مورد بررسی واقع نشده است.

ه) اهداف تحقیق

هدف از انجام این تحقیق، بیشتر تنویر افکار برادران مسلمان خارج از ایران برای تعامل با حکومت هایشان می باشد.

و) روش تحقیق

با توجه به ماهیت این موضوع و اکثر مطالعات علوم انسانی که عموماً با مراجعه به منابع کتابخانه ای به نگارش در می آیند، در این تحقیق نیز اطلاعات جمع آوری شده از منابع مختلف به صورت فیش برداری از

آن ها به روش کتابخانه ای، مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. در انجام این پایان نامه از دو روش توصیفی و تحلیلی استفاده شده است. بدین صورت که پس از توصیف، به تحلیل این یافته ها بر اساس منطق فقهی مبادرت گردیده است. به این ترتیب که با بهره گیری از آیات نورانی قرآن کریم در کنار منابع فارسی و عربی موجود، محتوای اصلی کار فراهم گردیده است. اگرچه نمی توان منکر تأثیر گرایشات ذهنی هر شخص بر نحوه نگارش وی شد اما در این تحقیق سعی شده است در تحلیل مطالب از جانب داری های افراطی پرهیز شود و تا سرحد امکان هر آنچه که صحیح تر و جامع تر بوده بیان شود.

ز) ساختار تحقیق

این پایان نامه در سه فصل تهیه شده است.

فصل اول دارای دو بخش می باشد. در بخش اول به بازشناسی مفاهیم کلیدی پرداخته و در بخش دوم نظریه ولایت فقیه را در مسیر تاریخ جستجو می نمایم تا دیدگاه فقیهان در مورد حکومت های جور و هدایت آن ها به سمت ولایت فقیه تبیین گردد.

فصل دوم که شامل پنج بخش می باشد به بررسی جایگاه ولایت جائر در فقه سیاسی امامیه پرداخته و فصل سوم با چهار بخش، جایگاه ولایت جائر در فقه سیاسی عامه را توصیف می نماید.

1-1- بخش اول: بازشناسی مفاهیم کلیدی

حاکم جور:

واژه جور نقیض عدل است و به انحراف از راه هم گفته می‌شود (خلیل، ماده جور). این واژه یکبار در قرآن به معنی دوم به کار رفته است (نحل/9) در روایات شیعه «امام جور» در برابر «امام عدل» قرار دارد.

مراد از «امام جور» حاکمی است که با تعدی و تجاوز به حقوق مردم و ظلم بر آنان و با زیر پا گذاشتن احکام اسلامی از مسیر حق و عدل خارج شده است.¹

ولایت عامه فقیه:

بر اساس نظریه ولایت عامه فقها و نیابت آنان از جانب امامان معصوم، فقیه جامع الشرایط بر اساس عناوین اولیه شرعی و یا عناوین ثانوی (مانند خراب کردن منازل برای توسعه راهها)، از حق انحصاری برای تصرف در مال و جان دیگران بهره مند است و تصرفاتی که امروز حکومت‌ها در امور مردم و جامعه دارند در اختیار فقهاء قرار دارد. بنابر این آنان وظیفه دارند در دوران حاکمیت حاکم جائر هم تا آنجا که شرایط تقیه اجازه می‌دهد به اجرای وظایف امام معصوم مانند: قضاوت، اجرای حدود، اخذ حقوق شرعی و رساندن آن به مستحقین اقدام کنند.²

امور حسبه:

حسبه و حسبیات از مباحثی است که توسط فقیهان اهل سنت بنیاد گذارده شده و این اصطلاح از فقه عامه وارد فقه شیعه شده است.

ماوردی (متوفی 450 ه.ق) و ابی‌علی (متوفی 458 ه.ق) هر کدام در کتاب "الاحکام السلطانیة" فصلی را به تعریف حسبه و تعیین وظایف محتسب اختصاص داده و انجام همه معروف‌های اجتماعی را مانند: اصلاح امور شرب و آب‌رسانی شهرها و اصلاح راهها و برج و باروها و دفاع از حقوق آحاد مردم و حقوق عبید و اماء، وادار کردن اولیاء به ازدواج دخترانی که

¹ حر عاملی، وسائل الشیعه، ج 28، ص 289

² مقدس اردبیلی، مجمع الفائده و البرهان، ج 28، ص 12

متمایل به ازدوج هستند، وادار کردن مردم به ادای حقوق شرعیه از مصادیق امور حسبیه دانسته اند.¹

در اصطلاح فقهای شیعه، امور حسبیه دائره محدودتری پیدا کرده و به آن دسته از احکام شرعی و امور مربوط به اجتماع و نظام مسلمانان اختصاص یافته است که با آن که گریزی از انجام آنها نیست ولی شارع مقدس متولی خاصی برای اجرای آن تعیین نکرده است بنابراین عنوان حسبیه را می تون عنوان مشترک بین بیشتر «ولایات و مناصب جزئیه» دانست. در بلغة الفقیه آمده است: «مقصود از ولایت حسبیه کاری است که برای تقرب به خدا انجام شود و مورد آن هر کار معروف و نیکی است که خواسته شارع باشد ولی متصدی خاصی نداشته باشد.»

سلطان و سلطنت:

سلطنت حقیقی بر خلق در اصل از آن خداوند است. زیرا همه مخلوقات، مقهور قدرت او و نیازمند به او هستند. خداوند این مقام و منصب را به اولیای خود، یعنی پیامبران و اوصیای آنان اعطا کرده است. بدین جهت بر آنان نیز عناوین سلطان، سلطان عدل و سلطان حق اطلاق شده است. در جبهه مقابل آنان، سلاطین جور قرار دارند که با زور و قهر و غلبه و یا با تزویر و نیرنگ و بدون داشتن اذن و نیابتی از جانب خداوند بر مردم حکومت می کنند. بنابراین، همه کسانی که حکومتشان مبنای شرعی ندارد، یعنی مأذون از جانب خدا نیستند، سلاطین و جور به شمار می روند، خواه مسلمان باشد یا غیرمسلمان.²

اندیشه سیاسی:

اندیشه سیاسی عبارت است از نظریه نهادهای سیاسی، خط مشی و رفتار سیاسی.³ اندیشه سیاسی، مجموعه ای از آراء و عقایدی است که به شیوه ای عقلانی و منطقی و مستدل درباره چگونگی سازمان دادن به زندگی سیاسی مطرح می گردد و می تواند توصیفی یا تبیینی باشد.⁴

هدف اندیشه سیاسی پیدا نمودن راههای بالا بردن کارآمدی حوزه سیاسی و اداره بهتر جامعه است.

¹ حسن ماوردی، الحاوی الکبیر، ص245، ص285.

² ر.ک سلطان جائر / wkifeqh.ir

³ علی آقا بخشی، فرهنگ علوم سیاسی تهران، ص435

⁴ حسین بشیریه، تاریخ اندیشه سیاسی در قرن 20 تهران، ج1، ص17

حاکم یا سلطان:

شخص، رکن یا دستگاهی است که حاکمیت بر او واگذار شده، فرمانروایی که بالاترین درجه قدرت را دارا است.¹

حکومت اسلامی:

حکومتی که در آن، اداره امور کشور و رسیدگی به مسائل جامعه مطابق دستورات و قوانین اسلام است. در حکومت اسلامی، حاکمیت بر انسان و جامعه انسانی تنها مخصوص خداوند است. تدبیر و هدایت جامعه در راه مستقیمی است که به آخرت ختم می شود. این سیاست مختص بر انبیاء و اولیاء و به تبع آنها، علمای بیدار اسلام و علمای بیدار هر ملتی است.²

حکومت جور:

حکومتی که در آن همه چیز در دست یک فرمانروای ستمگر و مستبد قرار گرفته باشد. یعنی تمام اختیارات در دست یک شخص است که فقط اراده خود را معیار درستی و خوبی می داند و همه کارها را مطابق میل خود اداره می کند.³

تقیه:

مراد از تقیه بر حذر ماندن از ضرر دیگران است، به وسیله موافقت کردن با او در گفتار یا عملی که مخالف حق است.⁴

«تقیه» واژه ای عربی به معنای خودداری از اظهارنظر، عقیده و مذهب خویش در مواردی است که ضرر مالی یا جانی یا عرضی متوجه شخص باشد.⁵

الناظر في امور المسلمین:

این واژه در باب وصیت وارد شده است و به وضوح، دامنه و محدوده اختیارات فقیه را مشخص می کند و به عبارت دیگر، بیان می دارد که امام و رهبر جامعه موظف است در امور عمومی مردم و روند کلی امور اجتماعی و سیاسی نظارت کند. امر نظارت نیز

¹ علی آقا بخشی، فرهنگ علوم سیاسی تهران، صص 572، 553

² همان، ص 301

³ همان، ص 601

⁴ مرتضی انصاری، کتاب التقیه، ص 37

⁵ علی آقا بخشی، پیشین، ص 578

در صورتی عملی است که قدرت سیاسی برای پشتیبانی وجود داشته باشد.¹

قضاوت:

از شئون مهم حکومت است، به گونه ای که می توان گفت: روح حکومت را دستگاه قضایی تشکیل می دهد. این منصب الهی است و در اصل از آن خدا، رسول خدا و جانشینان بر حق اوست.²

اجرای حدود و قصاص:

اجرای حدود و احکام الهی و تعزیرات از رسالت هایی است که هرگاه جامعه ای فاقد آن باشد نظم آن مختل می گردد و هرج و مرج حاکم می شود. وجود ضمانت اجرایی قوانین اساسی هر جامعه ای پشتوانه ای محکم برای آرامش در رفتار سیاسی افراد است و موجب استمرار حکومت قانون در آن جامعه می شود.³

امر به معروف و نهی از منکر:

نظارت همگانی که قرآن و روایات از آن به «امر به معروف» و «نهی از منکر» تعبیر کرده اند، تضمین کننده سلامت نظام اسلامی از آفات است.

این اصل مقوم شرعی قیام های شیعه در طول تاریخ، در راه مبارزه با فساد و رفع ظلم، به ویژه فساد و ظلم حاکمان، بوده است.⁴

1 محمدبن محمد مفید، المقنعه، ص 669

2 امام خمینی، تحریر الوسیله، ج 2، ص 404

3 حسن نجفی، جواهر الکلام، ج 21، ص 399-394

4 شیخ حر عاملی، وسائل الشیعه، ج 16، ص 119

- 1-2-2- بخش دوم: سیر تاریخی نظریه ولایت فقیه**
- مرحله اول:** دوره آغاز اجتهاد (از قدیمین تا محقق کرکی)
- مرحله دوم:** دوره صفویه (از محقق کرکی تا محقق نراقی)
- مرحله سوم:** دوره قاعده مندی نظریه (از محقق نراقی تا محقق نائینی)
- مرحله چهارم:** دوره مشروطه (از محقق نائینی تا امام خمینی)
- مرحله پنجم:** دوره درخشش ولایت فقیه در میدان عمل

در هر مرحله برای درک بهتر از دیدگاه فقیهان و موضع گیری های سیاسی آنان، ابتدا نمایی از شرایط سیاسی اجتماعی آن دوره و وضعیت سیاسی شیعیان بیان شده و سپس دیدگاه فقیهان هر دوره درباره حکومت های جور و درباره ولایت فقیه مورد بررسی قرار گرفته است و در پایان مباحث هر دوره، به بررسی رفتار سیاسی فقیهان آن دوره و مبانی آن پرداخته شده.

1-2-1- مرحله اول: دوره آغاز اجتهاد (از قدیمین تا محقق کرکی)

این مرحله از قرن چهارم تا دهم (ه.ق) را مورد بررسی قرار می دهد. این دوره به دو برهه زمانی تقسیم می شود، برهه ای که امپراتوری اسلامی (خلافت عباسی) دچار ضعف و سستی شد و دولت های کوچکی در هر سو سربرداشتند، و در همین برهه است که شاهد شکل گیری چند سلسله از حکومت های شیعی مانند آل بویه، حمدانیون، فاطمیان در مصر، علویان در طبرستان و حجاز و... هستیم. برهه دوم انقراض سلسله عباسیان و تأسیس حکومت سلسله ایلخانان است. در این برهه نیز متفکران شیعی بازمانده از جنگ توانستند در دستگاه ایلخانان نفوذ کرده و آهسته، آهسته مغولان را متقاعد به پذیرش اسلام کنند و از حکومت ایلخانی مغول برای گسترش اسلام بهره ببرند. خواجه نصیرالدین طوسی با نفوذ در هولاکوخان توانست میان او و شیعیان روابط نیکویی برقرار کند، تشریف غازان خان به اسلام و گرایش وی به شیعه، روند گسترش اسلام و به ویژه تشیع را در جامعه مغولی سرعت بخشید و با روی کار آمدن سلطان محمد خدابنده

اولیجاتو ستاره اقبال شیعیان اوج گرفت و در این برهه از تاریخ، دانشمندانی مانند خواجه نصیرالدین طوسی، علامه حلی و فخرالمحققین به تجدید بنای مذهب شیعه پرداختند و با احیای دوباره فقه شیعه، مباحثی مانند نیابت فقیه، اختیارات فقیه و... نیز رواج پیدا کرد.

با توجه به مقتضیات عصر غیبت و شرایط خاص سیاسی ناشی از روی کار آمدن حکومت های مختلف سؤالهای مشخص و اصلی این دوره در موضوع رهبری دو دسته بود. دسته ای درباره حکومت های جائر بود مانند، آیا همکاری با دولت های جائر جایز است؟ آیا به لحاظ شرعی قبول مسئولیتی که از سوی سلطان جائر تفویض می شود صحیح است یا نه؟ قبول هدیه، جایزه و دستمزد از سوی حکام جور چه تکلیفی دارد؟ و دسته ای دیگر درباره ولایت فقیه بود، مانند اینکه: اجرای حدود، قضا، امر به معروف و نهی از منکر، جهاد و نماز جمعه که از ملزومات حکومت محسوب می شود، چگونه است؟ مسئولیت فقها در عصر غیبت در چه حیطة ای است؟

در پاسخ به سؤال های دسته اول باید گفت فقیهان شیعه اتفاق نظر دارند که حاکمان جائر ولایت ندارند و حکومت هایشان نامشروع است. استاد فقیهان شیخ مفید در مورد نحوه رفتار با حکومت های جور پنج مسأله را به تفکیک بیان کرده است، وی کمک به جائر را در مسیر حق و انجام واجب جایز و گاهی واجب دانسته، اما کمک به آنان را در مسیر ظلم و تجاوز ممنوع کرده و پذیرش مسئولیت و ولایت توسط فقیه را در صورتی که منجر به معصیت و اضرار به مؤمنان نباشد برای او جایز دانسته است. زیرا فقیه گرچه در ظاهر از جانب حکومت جور امارت را پذیرفته ولی در حقیقت از جانب صاحب اصلی ولایت به این مقام نصب شده است. شیخ مفید متابعت و پیروی از حکومت های جور را با دو شرط مجاز شمرده، یکی آنکه این متابعت باعث ایجاد ضرر به اهل ایمان نشود و دیگر آن که آلوده به گناه نباشد. در رابطه با معامله با آنان و قبول هدایا و... نیز حکم به حرمت صادر کرده است. به عقیده شیخ مفید اگر چه حلال و حرام مخلوط باشد و اگر آنچه از اموال اهل معرفت در دست حکومت های جور است معین و محصور باشد، برای احدی

حلال نیست از روی اختیار از آن استفاده کند.¹ فقیهان پس از شیخ مفید نیز همان مطالب وی را تأیید کرده اند.² در پاسخ به سؤالات دسته دوم باید گفت که فقیهان عصر آغاز اجتهاد، اختیاراتی بسیار گسترده تر از امور حسبه را برای فقیهان در عصر غیبت قائلند. مانند اقامه نمازهای عبادی، سیاسی، جمعه و اعیاد، مدیریت جمع آوری و مصرف خمس و زکات و انفال، اجرای حدود و تعزیرات و قصاص، اجرای احکام حجر، وصیت و... شیخ مفید می نویسد:

«در صورت نبودن سلطان عادل (امام معصوم) فقیه متولی می شود تمام آنچه را که سلطان متولی آنها بوده».³ فقیهان متأخر از این گونه عبارات های فقیهان عصر آغاز اجتهاد استنباط کرده اند که ولایت عامه فقیه، نزد فقیهان صدر اول مسلم بوده است.⁴ درباره اینکه آیا این وظایف و اختیارات را فقیهان از باب حسبه دارند یا از باب نصب از جانب معصوم، هیچ تصریحی در عبارات فقیهان وجود ندارد اگر چه شواهد و قراین موجود نصب را تأیید می کند.⁵

اما درباره ولایت فقیه در عرصه عمل، فقیهان شیعه از زمان حضور ائمه (ع) با اذن و اجازه معصوم (ع) مسؤولیت هایی را از جانب سلطان جور پذیرا می شدند، حذیفه یمانی، عمار یاسر و سلمان فارسی با اذن امام علی (ع) از جانب عمر منصب ولایت مداین را پذیرا شدند. در عصر امام صادق و امام کاظم (ع) عده ای از فقیهان به عنوان وکیل امام انجام وظیفه می کردند. و این رویه تا آغاز عصر غیبت ادامه داشت و در عصر غیبت کبرای امام زمان (ع) فقیهان به مقتضای شرایط سیاسی اجتماعی هر دوره، اجرای هر اندازه از احکام را که در امکانشان بود به عهده گرفته و به ولایت فقیه در عرصه عمل عینیت می بخشیدند. حتی عده ای از آنان برای اجرای احکام شرع و استیفای حق خود، از جانب حکومت های جور، امارت و حکومت پذیرفتند. طاهر اوحد ذوالمناقب پدر سید رضی مدتها منصب نقابت، مناصب نظارت دیوان مظالم و سرپرستی حجاج را به عهده داشت. و در سال 380 (ه.ق) تمامی این مناصب را به فرزندش سید رضی

¹ شیخ مفید، اوائل المقالات، صص 121، 376

² شیخ طوسی، النهایه، ص 301

³ شیخ مفید، اوائل المقالات، ص 180

⁴ نجفی، جواهر الکلام، ج 21، ص 395

⁵ شیخ طوسی، النهایه، ص 301

محول کرد.¹ و سید مرتضی بعد از مرگ برادرش سید رضی، منصبهای امارت حج، دیوان مظالم و نقابت طالبیان و دیگر مسؤولیت های برادرش سید رضی را به عهده گرفت.²

در عهد ایلخان مغول خواجه نصیرالدین طوسی نزد ایلخانان نفوذ بسیار یافت و در منصب وزیر هلاکو خان توانست خدمات ارزنده ای به اسلام، شیعه و ایران زمین بکند. علاوه بر خواجه نصیرالدین طوسی عده زیادی از فقیهان با پذیرش مسؤولیت های گوناگون مانند نقابت، قضا و... از جانب حاکمان جور به انجام وظایفی که از سوی معصومان (ع) به آنان واگذار شده بود پرداختند.

در میان این فقها تعدادی از نامداران شیعه نیز دیده می شوند مانند سید بن طاووس که نقابت علویان بغداد را به عهده داشت³، علامه حلی و پسرش فخرالمحققین که مصاحب سلطان محمد خدابنده بودند و در اسلام آوردن و تشیع او نقش زیادی داشتند، و ابن میثم، شارح نهج البلاغه که در حله و واسط امر قضا را به عهده داشت⁴ و....

دقت در سخنان و آثار فقهی فقیهان این دوره روشن می سازد که مبنای اصلی همکاری و پذیرش ولایت از حاکمان جور در این دوره را اصل ولایت فقیه تشکیل می دهد. بر پایه اصل ولایت فقیه، پذیرش ولایت از حاکمان جور در حقیقت استیفای بخشی از حقوقی است که معصومان (ع) به فقیهان تفویض کرده اند. لذا بعضی از فقیهان این دوره به صراحت اعلام کردند گرچه در ظاهر، فقیه از جانب حاکم جائر منصوب می شود لیکن در واقع از جانب امام معصوم نصب شده است و فقیه باید نیت کند که این ولایت حقی است که از سوی معصومان (ع) به او تفویض شده است.⁵

در ادامه این مرحله مناسب است به نقش علامه حلی، محقق حلی و شهید اول در تکامل نظریه ولایت فقیه اشاره شود. یکی از ویژگیهای مکتب فقهی این سه فرزانه سخت کوش، روح ولایت مداری در سرتاسر فقه

¹ امینی، الغدیر فی الکتاب و السنن و الادب، ج 4، ص 205

² ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ج 9، ص 263

³ ابن فوطی، تلخیص مجمع الادب، ص 19

⁴ مدرس، ریحانة الادب، ج 8، ص 242

⁵ شیخ مفید، اوائل المقالات، ص 812

آنان است که نقش مهمی در روند تحول نظریه ولایت فقیه ایفا کرده است. علامه حلی به صراحت، نصب فقیه از جانب امام (ع) را پذیرفته و ولایت بر امامت نمازهای عبادی-سیاسی، ولایت بر مصرف واجبات مالی، ولایت بر قضا و حدود را، از آن فقیه عادل می داند.¹

دومین فقیهی که به نظراتش درباره ولایت فقیه، باید توجه شود محقق نامدار محقق حلی است. محقق حلی از سویی هرگونه ولایت را از سلاطین جور سلب کرده و از سوی دیگر ولایت بر اجرای احکام شرع و سرپرستی جامعه اسلامی را برای فقیه جامع شرایط به عنوان نایب امام معصوم (ع) ثابت کرده است. و در حوزه مسائل مالی، قضا، حدود، اقامه نماز جمعه و... برای فقیه، ولایت قائل است.² سومین فقیه پرآوازه در پایان این دوره شهید اول است. ایشان در موارد بسیار بر نیابت فقیه از معصوم (ع) تصریح کرده است.³

1-2-2- مرحله دوم: دوره صفویه (از محقق کرکی تا محقق نراقی)

مرحله دوم از سیر تاریخی نظریه ولایت فقیه اختصاص به عصر صفویه دارد. در این دوره به دلیل قدرت یافتن حکام شیعی صفوی و تغییر وضعیت شیعیان از اقلیت تحت فشار به اکثریت حاکم، سؤال اصلی و مطرح این عصر علاوه بر سؤالهای دوره قبل چگونگی مشروعیت بخشیدن به سلطنت افراد غیر معصوم (شاه صفوی) بود.

سلسله صفویه مبارزات خود را از خانقاه و با تکیه بر مرادی و مریدی آغاز کردند و به پیروزی چشمگیری دست یافتند؛ لیکن پس از رسیدن به سلطنت به زودی فهمیدند که دیگر نمی توان صرفاً با مرادی و مریدی حکومت را اداره کرد، نظم و امنیت را در جامعه حاکم ساخت و مسائل و مشکلات مردم را حل و فصل نمود، آنان این حقیقت را دریافتند که در اداره حکومت و حل و فصل امور مردم، نیازمند قانون شرع و عالمان آشنا به قوانین شرع هستند. از آنجا که مذهب شیعه امامی به عنوان مذهب رسمی کشور اعلام شده بود، صفویه به همکاری و همگامی عالمان شیعه سخت نیازمند بودند و عالمان شیعه نیز بیشتر در

¹ علامه حلی، مختلف الشیعه فی احکام الشریعه، ج 4، ص 478

² محقق حلی، شرایع الاسلام، صص 260-138

³ شهید اول، اللمعه دمشقیه، ج 1، ص 164

جبل عامل، عراق و لبنان سکونت داشتند؛ لذا صفویه برای رفع این کمبود علمای شیعه را از جبل عامل برای مهاجرت به ایران دعوت کرد که تعدادی از آنها این دعوت را اجابت کرده و به ایران آمدند و دارای منصبهای مهمی در دولت صفویه شدند.¹

علیرغم مساعد شدن اوضاع سیاسی جهان برای فعالیت و طرح نظرات شیعه در عصر صفویه، در این دوران نیز شاهد بحث مستقل چندانی در باب ولایت فقیه در کتابها و رساله ها نیستیم و همچون گذشته مباحث ولایت فقیه را باید در بین ابواب مختلف فقهی جست و جو کرد.

محقق کرکی یکی از برجسته ترین فقیهان این دوره است که در تحول و تکامل نظریه ولایت فقیه سهم بسزایی دارد. محقق کرکی بارها بر نیابت عامه فقیه در عصر غیبت تأکید کرده است. به عقیده محقق کرکی فقیهان شیعه اتفاق نظر دارند که فقیه از سوی ائمه هدی (ع) در همه امور که نیابت در آن دخل دارد نایب است. و بر مبنای عموم نیابت، معمولاً احکامی را که در فقه از اختیارات امام معصوم (ع) شمرده شده برای نایب او نیز مطرح می سازد مگر اینکه دلیلی برخلاف آن وجود داشته باشد. محقق کرکی برای اثبات نیابت عامه فقیه به اجماع و مقبوله عمر بن حنظله استدلال کرده است.²

یکی دیگر از نظریه پردازان ولایت انتصابی عامه فقیه در دوره صفویه، محقق اردبیلی است. این فقیه نواندیش به منظور اثبات ولایت فقیه برای نخستین بار به دلیل عقلی تمسک کرده و از این که بدون چنین ولایتی نظم جامعه مختل می شود و زندگی انسان در سختی و تنگنا قرار می گیرد و عقل و شرع نیز چنین پیامدهایی را نمی پذیرد، حکومت علی الاطلاق فقیه را اثبات می کند.

محقق اردبیلی مهمترین دلیل نقلی ولایت فقیه را مقبوله عمر بن حنظله می داند، به عقیده ایشان عمل به این روایت مورد قبول علمای شیعه بوده و با اینکه سندش را ضعیف می داند، ولی در عین حال این روایت را قابل اعتماد و استناد می داند.³ مطلب

¹ جعفر مهاجر، الهجرة العالمية الی ایران، ص 97.

² محقق کرکی، جامع المقاصد، ج 1، ص 142

³ مقدس اردبیلی، مجمع الفائده و البرهان، ج 9، صص 10، 231